

Л. С. Клочко, З. О. Васіна

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВБРАННЯ БОСПОРЯНКИ

У статті йдеться про знахідки у похованні представниці еліти Боспорського царства. Про високий соціальний статус жінки свідчать обряд поховання, предмети для здійснення певних ритуалів, а головне — ансамбль ювелірних витворів — засоби оформлення вбрання. Аналіз декоративних елементів дозволяє реконструювати форму убору небіжчиці — т. зв. калафа, відтворити особливості його оздоблення, а також семантичний зв'язок зі знімними прикрасами (сережками, намистом, нагрудною оздобою із деталей різних категорій, браслетами, перснями). Художні особливості ювелірних творів свідчать про їх місцеве виробництво. Багатство убрання, змістовність візерунків, які є символами життєдайних богів, можливо, свідчить про жрецькі функції боспорянки.

Ключові слова: стела з антропоморфними образами, античні убори, ювелірні вироби, орнаментальні схеми.

Вивчення костюмів населення Скіфії, а також еллінських центрів Північного Причорномор'я науковці різного фаху розпочали в XIX ст. А на початку XX ст. з'явилися праці, в яких були викладені принципи реконструкції різних категорій вбрання. Коротко основні засади реконструкції можна сформулювати так: комплексний і компаративний аналізи археологічних, образотворчих, писемних матеріалів. Одним із важливих аргументів визначення достовірності реконструкції є фіксація органічних решток предмета та його оформлення (декоративних елементів) *in situ*. Найбільше матеріалів належать до декоративних елементів головних уборів скіф'янок. Їх специфіку вивчали відомі дослідники М. Ростовцев, П. Степанов (Ростовцев, Степанов 1918, с. 69, 100), а трохи згодом Г. Боровка. Саме він розробив основні принци-

пи відтворення головних уборів за декоративними елементами (Боровка 1921, с. 176—181). Перший крок у цій роботі — аналіз різноманітних знахідок (органічних решток, металевих оздоб). Останні є особливо інформативними. Такі декоративні елементи, як прямокутні та дугоподібні пластинки, стрічки, обідки з підвісками несуть ознаки того, що прикраси прикріплювали на циліндричній поверхні. Вони одержали назву формотворчих і стали об'єктами досліджень вчених різних спеціальностей: археологів, істориків костюмів, мистецтвознавців. Результати роботи — реконструкції уборів, які отримали назву полос, «скіфський» і «грецький» калаф, модій, а також «тіара» (Мирошина 1981, с. 50—69; Клочко 2013, с. 19—22).

Убрання скіфських аристократок часто вирізняли ювелірні вироби, виконані в майстернях Боспорського царства. В курганах, розкопаних на території Криму, знайдено декоративні елементи, які відбивають особливості вбрання боспорянок, тобто мешканок міст та поселень на Боспорі. Значну інформацію про жіноче вбрання містять матеріали, зафіксовані у похованні жінки в кургані 1, гробниця 1 (Старший брат з групи Трибратніх курганів) поблизу с. Огоньки на Керченському півострові. Про дослідження курганів, які відбувалися в 1965—1967 рр., знахідки у похованнях Трибратніх курганів стало відомо з публікації керівника Ортельської археологічної експедиції Д. Кириліна (Кирилин 1968, с. 178—188). Після цього науковці не раз звертались до матеріалів із різних могил в курганах Три брати. Узагальнення досліджень курганів: датування, реконструкція поховальних споруд, каталог знахідок, аналіз окремих категорій речей, а також унікальної стели з рельєфним зображенням культової сце-

ни викладено у збірці (Трехбратние курганы 2008). Але знахідки в курганах, а надто в уже згаданому кургані 1 (Старший брат), і зараз привертають увагу. Кургани були споруджені на території Боспорського царства. Отже, поховальний обряд і костюми небіжчиків, могили яких дослідили в курганах, мали характерні риси — алюзію на грецькі традиції.

У працях, що представляють результати досліджень вбрання жінки, йдеться про головний убір, а також гарнітур ювелірних виробів (Трейстер 2008, с. 110—122). Щоб відтворити вбрання небіжчиці, похованої в кургані 1, до уваги слід взяти зображення богині в сцені на кам'яному рельєфі. Центральний персонаж — жінка в опатному одязі; ще двоє дійових осіб — вершник на коні, а також хлопчик, що як візник править четвіркою коней (Бессонова 1983, с. 113, рис. 32). Аналіз цього монументального твору проводили вже не раз¹. Передовсім науковці розглядали зміст композиції, семантику образу жінки. Виникли деякі розбіжності у прочитанні сцени на кам'яній плиті. Так, С. Бессонова вважає, що жінка сидить у повозці, запряженій четвіркою коней (Бессонова 1983, с. 113). На думку Г. Вертієнко, жінку показано в наїску, фронтон якого прикрашений орнаментом, характерним в оформленні боспорських склепів (Вертієнко 2014, с. 16). Але в обох випадках науковці розглядають погрудний портрет головної особи в композиції. Зміст зображення, мабуть, пов'язаний із культом богині, яка має риси Деметри або Великої богині (Бессонова 1983, с. 113).

З історії костюмів античних держав відомо, що на свята чи особливі події жінки-боспорянки, надівали вбрання загальноеллініського стилю. З поміж головних уборів: стефана, стленгіда, ампик, а також покривало (у повсякденному житті на голову накидали гіматій; Цветаева 1984, с. 236). У наплічному одязі переважали драпірувальні незшиті форми (хітон, пеплос, фарос, гіматій), які відбивають естетичні вподобання еллінів (Скржинская 2009, с. 8, 9).

Плита з рельєфом, встановлена свого часу на спеціальному майданчику в східній полі кургану, розбита, тому інколи важко зрозуміти деякі деталі зображення. Погрудний портрет жінки на стелі варто порівняти з творами цієї ж категорії, тобто із зображеннями на кам'яних надгробках. На них з різною мірою виразності показано вбрання, притаманне жителям Боспору. Що стосується головних уборів, то найбільш поширеними були покривала (гіматії), під якими видно різного роду діадеми: стленгіду чи ампик.

Знахідки декоративних елементів на землях Скіфії та Боспору стали джерелом для реконструкції головних уборів різних видів. Особливо велику увагу фахівці приділили реконструкції

Рис. 1. Зображення богині на кам'яному надгробку (курган Старший брат)

шапок умовно циліндричної форми: полоса, калафа. Убори призначені для демонстрації естетичних знаків — декоративних елементів, які відбивають соціальний і сімейний статус, суспільну роль у костюмах чоловіків і жінок із різних племен. Інформацію про убори з цієї групи містять пам'ятки торевтики з Північного Причорномор'я і Криму. Загальною назвою уборів є **полос** (**πόλος**), що з грецької означає вісь, небесне склепіння. Характерна риса убору — невелика різниця між нижнім і верхнім діаметрами (Силантьева 1972, с. 32).

Фахівці, описуючи головні убори, які носили жінки у Північному Причорномор'ї, найчастіше застосовують термін **калаф** (грецький і скіфський). Це убори із розряду твердих, що нагадують кошик з вузьким денцем, розширений вгорі. Ще одне визначення: убір у формі зрізаного конуса, оберненого догори більшою основою. Калаф за визначенням має сакральний характер. У словниках античного мистецтва його називають короною Деметри, Персефони, Гекати, Артеміді, Сарапіса, символом родючості (Lexikon 1979, с. 266). Усі елементи вбрання підкреслюють його сакральний характер і є ознаками жрецького статусу жінки.

У калафах показані богині на творах торевтики, знайдених у курганах: Чортотлик — богиня в позі Оранти (на срібному блюді), Цимбалка, Товста Могила — змієнога богиня (на кінському налобнику); Велика Близниця — нереїди (на підвісках), Велика Близниця — фігура танцівниці, крилата богиня із завитками аканфа замість ніг (зображення на пластинках); Павловський — скульптурна фігурка Ніки (на золотих сережках) (Артамонов 1964, табл. 178, 230, 267, 273, 299, 308; Огден, Вільямс 1994, с. 170). Отже, розглянемо відтворення вбрання жінки, представленої на рельєфі. Головний убір невисокий, відкриває чоло. Зверху накинута покривало, яке окреслює обриси убору. Все це дає можливість припустити, що на голові жінки калаф із покривалом. Довжину останнього ми не бачимо — воно за спиною. Привертає увагу деталь: калаф надітий зверху над дугоподібною смугою, яка опуклим валиком окреслює лоб жінки і спускається з двох боків до підборіддя (рис. 1). Можливо, таким чином

1. Бібліографію з цього питання подано в роботі: Вертієнко 2014.

(умовно) показано ще один убір, але із розряду діадем — стленгїду. Про її характеристики можемо зробити висновки і за археологічними знахідками, і за зображеннями. Найбільш чітко сформульовані його параметри у дослідженнях Г. Вейса: стленгїду будь-якої форми вирізняють три петлі — по одній зліва і справа на кінцях убору, а одна посередині. Отже, стленгїду закріплювали на голові за допомогою шнурів (Вейс 1875, рис. 260, 262, 264). До стленгїди, імовірно, приєднували сережки¹. Скіф'янки не носили стленгїди (в усякому разі, такі знахідки поки що не зафіксовані), але ці убори, мабуть, були добре відомі, оскільки їх зображення бачимо на різних творах. Це фігурні намистини з курганів: № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської обл., № 2 поблизу с. Володимирівка Херсонської обл., зображення богині на кістяній пластині від гребня з кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, кат. 293, рис. 728). Наплічний одяг жінки, образ якої створено на рельєфній стелі, мабуть, грецький, як прийнято було зображати на надгробках: пеплос і гіматій. Вбрання особи (центрального образу в композиції) можна порівняти із зображеними на надгробку Апфи в некрополі Пантикапея (Цветаева 1984, табл. CVIII: 1).

Розглянемо матеріали для реконструкції, знайдені у похованні. Воно здійснене в кургані висотою 8,6 м, в досить просторій камері (довжина близько 4 м, ширина 1,76 м, висота 2,8 м), до якої вів короткий дромос. Конструкція могили детально описана і першим дослідником кургану Д. Кирилїним, і авторами колективної монографії.

У могилі на кам'яному кліне на підстилці із органічного матеріалу поклали двох небіжчиць головою на схід. Місця покійниць позначили червоною смугою. На вузькій частині кліне (біля стінки) лежала дівчинка чи, може, молода жінка (довжина кістяка 145 см). Скелет не в анатомічному порядку, серед кісток не зафіксовано ніяких прикрас (Кирилин 1968, с. 180). Ймовірно, це поховання супровідної особи².

Значний інформаційний потенціал мають знахідки, зосереджені навколо другого кістяка — жінки «середнього віку», яку поклали на ширшій частині ложа. Хоча у звіті не подано

антропологічних спостережень, можна припустити, що небіжчиця за життя була високою: довжина скелета 175—180 см (Лоренц, Трейстер 2008, с. 18).

На жінці були головні убори, оздоблені золотими накладками. Особливо привертає увагу прямокутна пластина з дугоподібним вигином верхнього та нижнього країв. Довжина верхньої дуги 570 мм, нижньої — 510 мм; висота пластини в центрі 48 мм, з боків — 40 мм. На поверхні виробу — кілька рядів рельєфних візерунків, зроблених способом витискування з матриці. Основний змістовний фриз — у центрі. Він містить зображення протистояння пантери (зліва) та лева (справа), які припали до землі. Їхні образи вирізняє чіткий силует, детальне відтворення видових ознак хижаків. Пантера з відкритою пащею, її права лапа витягнута на землі, а ліва піднята. Візаві пантери — лев, також з відкритою пащею, передні лапи в такій же позиції, як і у пантери (Трейстер 2008, с. 110). Схожі за стилістикою сцени «протистояння» тварин із породи котятих подані на ажурних пластинках — оздобах головного убору з Мелітопольського кургану, накладках на горитах т. зв. Чортотлицької серії (Тереножкін, Мозолевський 1983, с. 100, рис. 98: 7; с. 127). Можливо, варто звернути увагу на сюжет у нижньому ярусі пекторалі з кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.): пантера, пластично вигнувшись, пружно прилягла на передні лапи, щоб стрибнути на вепра, у круп якого вп'явся лев (Мозолевський 1979, с. 80, рис. 61). В усіх випадках бачимо подібність у створенні образів хижаків: вигин спини, напруження м'язів тіла, витягнуті передні лапи. Але сцена на пекторалі відображає полювання і вплетена у загальний зміст нижнього ярусу твору. На пластині — прикрасі головного убору — показано хижаків, пари яких утворюють орнамент — візерунок з ритмічно повторюваних образів. Функції орнаменту — захист від злих сил, а повторюваність мотивів підсилювала їх значимість як апотропеїв. Слід підкреслити, що в IV ст. до н. е. набули популярності орнаменти, створені за вказаною схемою, і найчастіше прикрашали головні убори скіф'янок (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. № 128, 136). Мабуть, крім захисних функцій, орнаменти, модулями яких (у композиції «протистояння») були пари міфічних істот: грифони, грифон і сфінкс, та зооморфних — козлики, хижаки з породи котятих тощо означав межу між світами (верхнім і нижнім).

Описаний фриз оточують дрібні опуклини, які акцентують увагу на композиції. Вище розміщено орнамент з фітоморфних мотивів: чергування пальметки та квітки лотоса. Обидва ряди зверху і знизу облямовані смужками з овів. Всі рельєфні візерунки — зооморфні, з міфічними образами, фітоморфні — сприймали як символи божеств життєдайних сил природи.

1. М. Ростовцев, аналізуючи комплекти золотих декоративних елементів для оформлення скіфських головних уборів, назвав дугоподібні пластини стленгїдами (Ростовцев 1918, с. 69). Але вони, тобто названі пластини, не відповідають параметрам грецької діадеми, зазначеним у літературі.
2. Антропологічних даних немає, як і предметів, прищеплених дівчинці, поряд з небіжчицею. Можливо, Д. Кирилін визначив стать дитини відповідно до стереотипного уявлення: поховання жінки має бути зі служницею. Але відомо, що, наприклад, скіф'янок ховали у супроводі юнаків. Можливо, і до могили небіжчиці з кургану Старший Брат поклали хлопчика, адже один із персонажів сцени на кам'яній плиті — має вигляд підлітка.

До нижнього краю пластини прикріплені декоративні елементи складної конфігурації: зверху і знизу попарно скріплені кулясті намистини, між ними — фігурні пластинки з чотирма спіральними завитками (висота 15 мм). До нижніх намистин припаяні мініатюрні кільця, на яких тримаються підвісочки у вигляді букових горішків (висота 13 мм; Трейстер 2008, с. 111). Серед золотих прикрас головних уборів скіф'янок знайдено золоті підвіски різного вигляду. Найчастіше у формі бутонів. Витончені «букові горішки» не притаманні декору уборів, які носили представниці аристократичної верхівки скіфського суспільства.

Складні намистини з підвісочками (буковими горішками) — 29 екз. — приєднували до налобної частини убору, отже, його висота становить близько 80 мм. Тоненьку пластину прикріпили на дерев'яну основу. Д. С. Кирилін відмітив ще й вербові гілочки, які використовували для каркасу головного убору. На думку Д. С. Кириліна, пластина була прикрасою т. зв. ампіка¹. А підставою стало зображення головних уборів на голові жінки — персонажа в описаній сцені на кам'яній плиті. Як сказано вище, за нашими спостереженнями — це калаф і стленгіда. В експозиції Музею історичних коштовностей України (зараз: Скарбниці НМІУ) була представлена ця декоративна деталь, що має дугоподібний абрис (рис. 2). Її фото вміщено і в книзі «Трехбратние курганы» (Трейстер 2008, табл. 54: 1). Зараз більшість дослідників, які не раз аналізували пластину, вважають, що вона призначена для оздоблення калафа (Трейстер 2008, с. 110). Про це свідчить і фотографія пластини, зроблена, імовірно, одразу після вилучення з поховання: декоративна деталь відбиває обриси убору у формі зрізаного конуса (рис. 3). На фото видно, що між двома кінцями золотої пластини — проміжок, щоб досягти певного розміру убору. Оскільки у складі костюма було, очевидно, покривало, то воно закривало цей проміжок. Отже, реконструйовано убір, характерний для вбрання еллінських божеств, і, як сказано вище, добре відомий на Боспорі. Особливістю грецьких калафів є не тільки форма (зрізаний конус,

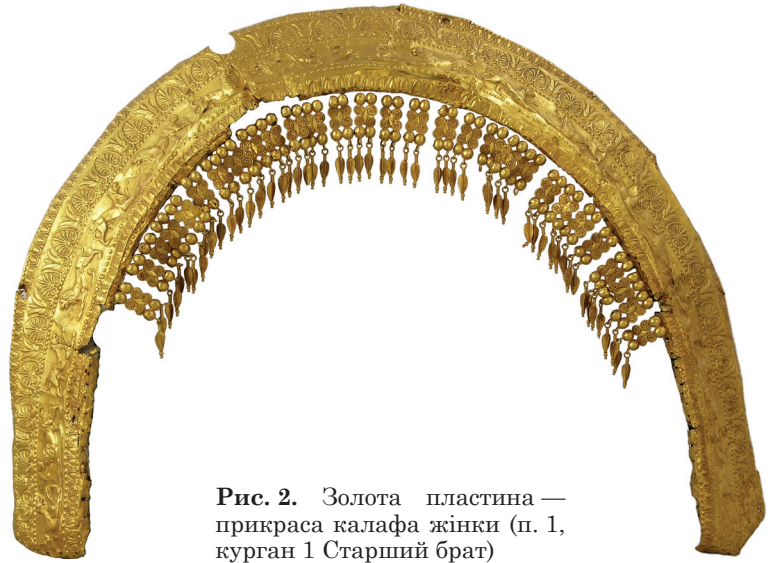

Рис. 2. Золота пластина — прикраса калафа жінки (п. 1, курган 1 Старший брат)

Рис. 3. Золота пластина — прикраса головного убору, що зберегла обриси його форми

обернений широкою основою догори, чи кошик з вузьким денцем), а належність уборів до розряду корон, на відміну від скіфських калафів, які належать до шапок. За декоративними елементами, знайденими у могилах скіф'янок (кургани Тетянина Могила Дніпропетровської обл., к. 22 поблизу с. Кам'янка Миколаївської обл.), реконструйовано шапки, яким притаманні характерні риси калафа (тобто, головного убору у формі кошика). Але вони відрізняються від «класичних» пропорціями: «скіфські калафи» вирізняє основа, яка дорівнює окружності голови, крім того, убори мають опуклу «маківку», також із оздобами (Клочко, Гребенников 1982, с. 91). Характеристики скіфських калафів нагадують убір модій (modius). Але серед оздоб для оформлення головних уборів скіф'янок переважають аплікації, які прикріплювали на полосі — уборі, який характеризує майже строга форма циліндра, хоча невеликі розбіжності між нижнім та верхнім діаметрами можливі: убори, як правило, трохи розширюються до верху (Клочко 2021, с. 286—287).

М. Трейстер припустив, що до прикрас калафа, крім описаної пластини з рельєфними візе-

1. Ампік, судячи із зауважень Г. В. Цветасвої, належав до типу діадем. Але у сучасній літературі з історії костюма, словниках античного мистецтва нема описів вигляду такого головного убору. Отже, визначити його характерні риси проблематично.

Рис. 4. Налобна стрічка, прикрашена золотими пластинками із зображенням богині Ніки та пальметки

Рис. 5. «Сфінкс на постаменті» — золоті сережки із розряду скульптурних

рунками, належать трапецієподібні аплікації із зображенням богині Ніки та фігурні — у вигляді пальметки (Трејстер 2008, с. 20, табл. 56: 1, 2, 3). А на думку Т. Мірошиної, ці пластинки прикрашали покривало, яке складало ансамбль із калафом (Мірошина 1980, с. 36—37). Ми припускаємо, що у вбранні жінки був ще один головний убір — налобна стрічка. Її прикрашали золоті аплікації із зображенням Ніки та пальмети. Трапецієподібні пластинки, на яких відтиснуто образ крилатої богині з посудиною в одній руці і фіміатерієм в іншій: жіноча фігура з опущеними донизу крилами, одягнена в довгий пеплос, змальована у русі, що підкреслюють складки одягу. На деяких пластинках жінка обернена вліво і в лівій руці тримає глек, а в правій — фіміатерій (3 екз.). Ще один варіант: богиня повернулась праворуч, тримаючи у правиці посудину, а в лівій руці — фіміатерій (4 екз.). Зображення облямовані дрібними крапками, на кожній пластинці пробиті дірочки для прикріплення на декоровану поверхню. Розміри: висота 26 мм, довжина верхнього краю 25—26 мм, нижній край 10—11 мм.

Пластинки із зображенням дев'ятипелюсткової пальмети: пелюстки видовжені, краплеподібні, розходяться у вигляді віяла, знизу край пластинки підкреслений тоненькою

рельєфною лінією, над нею відтиснуті S-подібні завитки. По краях кожної пластинки пробито отвори, крізь які аплікації прикріплювали до декорованої поверхні (8 екз., висота 28 мм, довжина основи 25 мм). З аплікацій створили смугу, закріпивши пластинки в один ряд, так щоб вони чергувались: трапецієподібні і пальметки. Таке розміщення об'єднує всі елементи в один візерунок за геометричним принципом і поглиблює зміст прикраси. Довжина оздобленої частини налобної стрічки близько 28—30 см, ширина 2,8—3 см (рис. 4).

Обидва мотиви — жіноче божество і пальметка — дотичні до символіки орнаментів на пластині, яка прикрашала калаф. Як було зазначено раніше, декор цієї корони відповідає уявленням скіфського і еллінського населення Північного Причорномор'я про культу життєдайних богів.

Це підкреслюють знімні прикраси: вони стилістично і семантично об'єднані в ансамбль чи гарнітур. Всі категорії оздоб мали естетичне та знакове навантаження. Особливе місце у декорі убрання посідали ювелірні витвори, якими прикрашали вуха та скроні — сережки. Вони належали до убрання голови. В кургані Старший брат знайшли пару прикрас цієї категорії: сережки у вигляді литої фігурки сфінкса, який сидить на постаменті, оздобленому овами, заповненими синьою і зеленою емаллю (рис. 5). Приваблює майстерне виконання жіночої голови: тонке моделювання обличчя з правильними рисами, високим чолом, облямованим пишною зачіскою. Вона прикрашена стефаною зі сканим рослинним орнаментом, теж заповненим синьою і зеленою емаллю. Жіночу сутність сфінкса підкреслюють такі декоративні елементи: у вухах — дископодібні сережки з емаллю, на високій шиї — гривна з рубчастою поверхнею. Тулуб показано також у традиціях еллінського мистецтва: м'яко окреслено жіночі груди, виділено задні лапи, на тулубі — неглибокими борозенками відтворені ребра. Крила істоти — з пір'їн різного розміру: знизу короткі, зверху — довгі, вигнуті на кінцях. Ззаду біля голови крила з'єднані тоненькою пластинкою. Хвіст сфінкса — довгий, вибагливо вигнутий, прикрашений на кінці тоненькими рубчиками. Пластинчаста дужка з відігнутих кінцем припаяна на звороті голови сфінкса і прикрашена подвійною розеткою, пелюстки якої також заповнені емаллю синього і зеленого кольорів. Розміри сережок: висота 46,75 мм, 44 мм; маса 9,27 г, 9,08 г (Клочко та ін. 2021, с. 83, кат. № 106). Здавна і зараз сережки носили по різному в залежності від ваги: у мочі вуха, зверху на вушній раковині, накинувши

гачок або ланцюжок. За свідченням ювелірів та осіб, які носять сережки, вага останніх не повинна перевищувати 5—7 г, інакше може бути відчуття дискомфорту, а також розтягнення мочки вуха. Важкі прикраси та ще й вибагливої форми, мабуть, прикріплювали до головного убору або носили як кафи (завушниці) (Клочко 2021, с. 120). Отже, сережки із зображенням сфінкса були закріплені на стрічці. Демонстрація прикрас саме таким чином повністю розкриває їх художні та змістовні характеристики.

У гарнітурі ювелірних виробів з могили у кургані Старший брат були нашійні прикраси різної форми. Біля шийних хребців зафіксовані кулясті намистини, спаяні з двох напівсферичних деталей (87 екз., d 7—8 мм), крім того, тут же були підвіски у вигляді циліндричних ковпачків, до кожного з яких припаяні пластинчасті петлі (7 екз.), а також підвіски кулясті з вушком із дротинки (24 екз.) (Трейстер 2008, с. 20, кат. № 20). З усіх елементів можна створити низку довжиною приблизно 61 см (рис. 6).

Особливо пишною була нагрудна прикраса, до складу якої входили кілька типів елементів (Трейстер 2008, с. 113—115). Насамперед трубчасті пронизки із рифлених пластин: 91 екз., серед них є довгі 26—27 мм, d — 2 мм; і короткі 12—14 мм, d — 2 мм (Трейстер 2008, табл. 107: 8—9). Прикраси у вигляді трубочок, т. зв. пронизки, мають давню історію. Якщо брати до уваги час появи металевих трубчастих прикрас, то побачимо їх серед артефактів доби бронзи. Правда, вони виготовлені з тоненької золотої смужки або дротинки (Березанська, Клочко 2011, с. 59, рис. 2). За часів скіфської архаїки пронизки також виготовляли у вигляді багатovitкових спіралей із золотої смужки і, мабуть, їх використовували як деталі намиста. Пізніше, у IV ст. до н. е., із заготовок — золотих пластинок з рифленою поверхнею виробляли т. зв. трубчасті пронизки. Технологічно їх виготовлення простіше, ніж спіральних прикрас, крім того, майстри економили золото, зберігаючи декоративні ефекти виробів (наприклад, мерехтіння світла на рельєфній поверхні). З трубчастих пронизок, кулястого намиста та підвісок у формі бутонів реконструйовані т. зв. сітчасті нагрудні прикраси, які були у костюмах скіф'янок з аристократичної верхівки. У каталозі знахідок у кургані Чортотлик представлена інформація про чотири сітчасті «нагрудники» з однорідним складом (трубочки, намистинки, підвіски) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. № 114, 115, 124, 137). Сітчасті нагрудники були в костюмах і чоловіків, і жінок. Матеріали для реконструкції сітчастих уборів знайдені в курганах V—IV ст. до н. е.: Солоха, Діів, Мордвинівський, Мастоїнський, Бердянський, Мелітопольський, Олександропольський, Великий курган М. Веселовського (Манцевич 1987, с. 62—63).

Серед декоративних елементів нагрудної прикраси з кургану Старший брат зафіксовані: 11

Рис. 6. Низка золотих кулястих намистин з підвісками

Рис. 7. Золоті деталі шийно-нагрудної прикраси: пластинки із зображенням Пегаса (з петлями на звороті), орла, лотоса (з трубочками-пронизками на звороті)

розеток, на звороті кожної напаяні по дві петлі, і на одній з них прикріплена підвіска у формі бутона; 12 подвійних розет: нижня восьмипелюсткова, верхня — шести, прикрашені синьою і зеленою емаллю (Трейстер, Лоренц 2008, кат. 15, табл. 107: 4—9). Ювелірні вироби — трубчасті пронизки, розетки, підвіски зафіксовані на кістляку вздовж хребта (Кирилин 1968, с. 183).

Серед розеток і підвісок привертають увагу пластинки (11 екз.) з рельєфними зображеннями Пегаса: поданий у профіль, обернений вліво, d — 11 мм); пластинки вирізані за контуром зображення орла: голова повернута вліво, крила складені, а на них і також на хвості та тулубі видно оперення — 8 екз., висота 14 мм, ширина 12 мм; пластинки у формі видовженого трикутника із зображенням квітки лотоса, облямованої візерунком у вигляді шнура (2 екз., висота 19 мм, довжина основи 13 мм). На звороті кожної пластинки напаяні по дві мініатюрні трубочки (Трейстер, Лоренц 2008, кат. 16—18). Усі названі оздобы знайдені (на відміну від трубчастих пронизок і підвісок) біля шийних хребців і передпліччя (рис. 7) (Кирилин 1968, рис. 3—4).

Рис. 8. Реконструкція ділянки шийно-нагрудної прикраси (М. Трейстер)

Вивчення всіх оздоб для створення нагрудної прикраси дало можливість уявити її вигляд. «Нагрудник» із Старшого брата хоч, мабуть, і належить до типу сітчастих, про що йшлося вище, але має особливості, які відповідають саме боспорським естетичним традиціям (Трейстер 2008, табл. 60). Це показала реконструкція нагрудної прикраси, яку зробив М. Трейстер

Рис. 9. Спіральний браслет із зображеннями левиної голови на кінцях

(рис. 8). Головна деталь конструкції нагрудної прикраси має форму рівнобічного трикутника вершиною вниз із рубчастих пронизок. Верхня смужка з двох рядів довгих пронизок. На ній через петлі прикріплені круглі пластинки із зображенням Пегаса. Під кожною звисає фігурна пластинка із зображенням орла. У кутах трикутника закріплені розетки різного типу: великі і маленькі двошарові, з емалевим декором, а також — з гладенькими пелюстками, облямованими рубчатою дротинкою. Останній штрих — підвіски різних типів. Щоб створити нагрудну прикрасу, треба було гармонійно розмістити пронизки, пластини, розетки, підвіски на ділянках у формі трикутника. Останніх може бути 11 — за кількістю пластинок із зображенням Пегаса. Довжина смужки з двох рядів рубчастих пронизок — основа, до якої приєднані інші елементи, — складає приблизно 30 см, її завершення з двох боків — пластинки у формі витягнутого трикутника із зображенням квітки лотоса. Як зазначено вище, на звороті напаяні трубочки, крізь які протягували шнурок. Його закріплювали на плечах. Красивою дугою прикраса лягала на грудях. Пишне оздоблення нагрудної частини одягу — давня традиція у костюмах багатьох народів. Це пов'язано з уявленнями про обов'язковий захист грудей у жіночому вбранні. М. Трейстер проаналізував античні прикраси різних категорій із сітчастими елементами у декорі. Останні були створені із застосуванням ланцюжків (Трейстер 2008, с. 113). Дослідник висловив припущення, що прикрасу, деталі якої зафіксовані біля небіжчиці, реставрували у давнину, тобто замінили ланцюжки на пронизки.

До складу декоративних елементів костюма жінки увійшли наручні прикраси: персні та браслети. Витвори цих категорій мали велике значення у створенні парадного костюма. Кільця та браслети, як і всі декоративні елементи, в уяві людей набували значення талісманів та амулетів. Коло (кільце) — це знак сонця, сакральна сила якого не має ні початку, ні кінця.

Спектр значень перснів, імовірно, ширший, ніж у інших знімних прикрас. Зазвичай, щоб визначити знакові функції перснів, слід проаналізувати не тільки з якого матеріалу виготовлено річ, її форму, декоративні деталі, кількість у комплекті декоративних елементів, а також розміщення: на якій руці та на якому пальці надіто прикрасу. Скіф'янки носили персні найчастіше на пальцях правої або на обох руках, але на правій, як правило, кількість перснів переважала (Ключко, Білан 2022, с. 54). У похованні жінки з кургану Старший брат виявлено, що персні були на пальцях лі-

Рис. 10. Спіралеподібний перстень із зображенням левиної голови на кінцях

Рис. 11. Перстень скарабеоїд із рухливим щитком

вої руки. Мабуть, це пов'язано з певними подіями у житті особи.

Досконале виконання вирізняє персні з неширокої сегментоподібної у перетині пластини, згорнутої у спіраль в 4 і 3,5 оберти (рис. 9). На кінцях вміщено карбоване зображення стилізованої голови лева. Краї пластини прикрашені пружками з відтиснутими насічками, які імітують зернь (Треїстер 2008, с. 119—120). Тут же зафіксовано ще один перстень, т. зв. скарабеоїд — виріб із рухливим щитком, тобто закріпленим так, що його можна було повернути і демонструвати обидві поверхні (рис. 10). Головною ознакою персня є щиток, утворений двома пластинами, з'єднаними обідком. Він зверху і знизу прикрашений дротинками із рубчиками — імітація зерні, а також плетінкою із гладеньких дротинок. На щитку з одного боку прикріплена пластина з гравійованим зображенням менади. З протилежного боку припа-

Рис. 12. Реконструкція вбрання боспорянки

яна опукла пластина, на якій вміщено скульптурну фігурку скарабея. Дужка спаяна з двох товстих витих дротинок. Кінці дужки опуклі. Через просвердлений у ній отвір протягнутий гладенький дріт, на якому нанизаний рухливий щиток. Кінці дроту загострені і накручені на дужку у три оберти.

На обох руках небіжчиці було надіто два спіральних браслети (Треїстер 2008, с. 117—119). Майстри застосували різні ювелірні прийоми для їх художнього оформлення. Вони виготовлені з вузьких бронзових смуг, слабо вигнутих, із рельєфними валиками по боках. Бронзові заготовки плаковані золотим листом, на якому відбилися валики, а за ними напаяна рубчаста дротинка — імітація зерні. Для створення форми браслета заготовки вигнуті спіралью у два оберти. На кінцях кожного браслета — порожнисті насадки з трьома орнаментованими фризами на поверхні і завершенням — наконечниками із зображенням голови лева, відтиснутим за матрицею. Виразності образу надають вставки емалі в очах. Ще одна ділянка, манжета — її оперізують з обох боків рубчасті дротинки, а з боку наконечника ще й плетінка. На центральному фризі манжет тоненькою дротинкою викладено композицію: пальметка з квітками лотоса. Пелюстки в них

заповнені емаллями синього і зеленого кольору. Ще два фризиди на манжеті, прикрашені овами зі вставками із емалі синього і зеленого кольору, розміщені з країв центрального фриза. Усі яруси візерунків розділені з обох боків гладенькими дротинками. Вони ж додатково фіксують насадки зі звороту (рис. 11).

Спіральні браслети мали значення соціального символу. М. Трейстер у монографії навів аналогії браслетам, про які йдеться. Всі схожі прикраси походять з регіонів поширення античної культури — у Північному Причорномор'ї, Середземномор'ї тощо (Трейстер 2008, с. 117—119). Високохудожні витвори гармонійно поєднані з іншими прикрасами, насамперед з перснями. Образ лева на браслетах і перснях збагачує символіку декоративних елементів у костюмі їхньої власниці. Адже лев належить до тварин, які супроводжують богинь: Афродіту, Артеміді, Деметру. Тобто хижак втілює риси, притаманні божествам життєдайних сил.

Всі прикраси виготовлені у межах останньої третини IV ст. до н. е. у Боспорських майстернях. Ювеліри, як бачимо, володіли різноманітними техніками: витискування за матрицею, зернь, скань, декорування емаллю.

Отже, аналіз прикрас різних категорій, зафіксованих у похованні 1 (у кургані Старший брат), став джерелом для відтворення убору жінки, яка належала до еліти суспільства Боспорського царства (рис. 12).

На жаль, нема «точок опори» для реконструкції наплічного одягу жінки та її взуття, хоча згадки про них є у публікації Д. Кирилїна: у могилі знайдено фрагменти, мабуть, сукні та якогось типу взуття. Але інформація про рештки і декор названих речей не повна і тому їх не можна відтворити. Д. Кирилін зазначав, що небіжчиця була одягнута у вовняну сукню коричневого кольору з довгими рукавами, прикрашену золотими пластинками (Кирилин 1968, с. 185). Однак за такими даними навіть пунктирно важко уявити силует одягу, а також, який використано барвник, адже текстиль змінює колір під дією різних факторів. Декор наплічного одягу — золоті пластинки — не зафіксований *in situ*, тобто не дає підстав для реконструкції. Що стосується взуття, то також нема його решток для аналізу (сказано, що шкіра), і золотих пластинок із зображенням сирен: аплікації були оздобами. У костюмах скіф'янок збереглися золоті аплікації, зафіксовані на черевиках: знахідки в Мелітопольському кургані (квіти арацеї), Товстїй Могилі (хрестоподібні пластинки), Гаймановїй Могилі (маленькі трикутники) (Клочко 1992, с. 26—33). Образотворчі та археологічні матеріали свідчать, що у святкових костюмах жінок з регіону поширення елїнських традицій, були характерні поєднання головних уборів різних видів: калафа, стленгїди, покривала. Особливістю убору жінки, поховання якої дослідили в кургані Старший брат,

є налобна стрічка із золотими аплікаціями — характерна в убранні скіф'янок. Відтворення головних уборів — калафа та налобної стрічки, визначення семантики декоративних елементів різних категорій — все це дає можливість висловити припущення про соціальний статус жінки та її роль у суспільному житті спільноти. Чи можна вважати небіжчицю жрицею? Адже, як зазначають дослідники, у греків і римлян не було касти жерців. Їх функції виконували люди, яких вибирали з числа шанованих вільних громадян, що не мали за собою неправедних вчинків (Скржинская 2009, с. 25). Провідна роль у релігійному житті належала чоловікам, але у жінок також була можливість долучитися до жрецьких функцій. Такий привілей отримувала дружина чи хтось із роду представника аристократичної верхівки. Крім того, жрецький сан міг бути спадковим, хоча, мабуть це стосувалось тільки чоловіків. Про жінок, наділених таким важливим місцем у суспільній ієрархії Боспорського царства, свідчать знахідки в деяких курганах: Велика Близниця, Павловський (Шауб 2014, с. 639—694).

Про високий статус жінки, поховання якої здійснили в кургані Старший Брат, насамперед, свідчить встановлена на кургані стела. Цей надгробок, мабуть, створено на честь небіжчиці, яка була жрицею богині, зображеної на рельєфі (Бессонова 1983, с. 114). Належність власниці прикрас із сакральним змістом до жрецького стану підкреслює повний набір золотих ювелірних прикрас із візерунками, пов'язаними з символікою життєдайних богів.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1964. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа.* Ленинград; Прага: Искусство.
- Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. *Гордіївський могильник.* Вінниця.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов.* Киев: Наукова думка.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила.* Киев: Скиф.
- Вейс, Г. 1873. *Внешний быт народов с древнейших до наших времен.* 1. Москва.
- Вертієнко, Г. В. 2014. Надгробний рельєф із Трьохбратнього кургану (до семантики образів). *Східний світ*, 3, с. 15-22.
- Кирилин, Д. С. 1968. Трехбратние курган в районе Тобечикского озера. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.* Ленинград: Наука, с. 178-188.
- Клочко, Л. С., Гребенников, Ю. С. 1982. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* Киев: Наукова думка, с. 86-96.
- Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2011. Реконструкція головних уборів за декоративними елементами із поховань скіф'янок (версії загальної класифікації)

В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції. Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 15—17 листопада 2010 р. Київ: Фенікс, с. 32-43.*

Клочко, Л. С. 2021. Декоративні елементи вбрання населення Степового Побужжя. *Емінак*, 1 (33), с. 291-297.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. А., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у вбранні населення Скіфії з колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс.

Клочко, Л. С. 2021. Сережки в композиції оформлення костюмів. В: Клочко, Л. С., Білан, Ю. А., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у вбранні населення Скіфії з колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс, с. 119-129.

Лоренц, А., Трейстер, М. Ю. Трехбратние курганы. Каталог комплексов и находок. В: Трейстер, М. (ред.). 2008. *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV — III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн, с. 13-61.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Огден, Д., Уильямс, Д. 1994. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV вв. до н. э.* Лондон.

Силантьева, Л. Ф. 1972. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея. *Труды Государственного Эрмитажа*, 13, с. 30-55.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1983. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. (ред.). 2008. *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV — III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн.

Цветаева, Г. В. 1984. Одежда и украшения. В: Кощеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 236-237.

Шауб, И. Ю. 2014. Боспорские курганы и захоронения. XXX, с. 639-694.

Lexikon... 1979. *Lexikon der Antike*. Leipzig.

Klochko, L. S., Grebennikov, Iu. S. 1982. Skifskii kalaf IV v. do n. e. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 86-96.

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2011. Rekonstruktsiia holovnykh uboriv za dekoratyvnymy elementamy iz pokhovan skifianok (versii zahaltnoi klasyfikatsii) In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferents. Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 15—17 lystopada 2010 r.* Kyiv: Feniks, s. 32-43.

Klochko, L. S. 2021. Dekoratyvni elementy vbrannia nase-lennia Stepovoho Pobuzhzhia. *Eminak*, 1 (33), s. 291-297.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. A., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u vbranni naselelnnia Skifii z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Feniks.

Klochko, L. S. 2021. Serezhky v kompozytsii oformlennia kostiumiv. In: Klochko, L. S., Bilan, Yu. A., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u vbranni naselelnnia Skifii z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Feniks, s. 119-129.

Lorents, A., Treister, M. Iu. Trekhbratnie kurgany. Katalog kompleksov i nakhodok. In: Treister, M. (ed.). 2008. *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia grupa vtoroi poloviny IV — III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn, s. 13-61.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.

Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 30-45.

Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, s. 46-69.

Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Ogden, D., Uiliams, D. 1994. *Grecheskoe zloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV vv. do n. e.* London.

Silanteva, L. F. 1972. Korinfskie terrakotovyie statuetki iz Pantikapeia. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 13, s. 30-55.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1983. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.

Treister, M. (ed.). 2008. *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia grupa vtoroi poloviny IV — III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn.

Tsvetaeva, G. V. 1984. Odezhda i ukrasheniia. In: Koshe-lenko, G. A. (ed.). *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka, s. 236-237.

Shaub, I. Iu. 2014. Bosporskie Kurgany izagrobnye ored-stawlenia bosporian. *Bosporskie issledovania*, XXX, s. 639-694.

Lexikon... 1979. *Lexikon der Antike*. Leipzig.

L. S. Klochko, Z. O. Vasina

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1964. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad; Praga: Iskusstvo.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. *Hordiivskiy mohyl-nyk*. Vinnytsia.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Skif.

Veis, G. 1873. *Vneshnii byt narodov s drevneishikh do nashikh vremen*. 1. Moscow.

Vertiienko, H. V. 2014. Nadhrobnyi relief iz Trokhbratnoho kurhanu (do semantyky obraziv). *Skhidnyi svit*, 3, s. 15-22.

Kirilil, D. S. 1968. Trekhbratnie kurgan v raione Tobechikskogo ozera. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria*. Lenin-grad: Nauka, s. 178-188.

RECONSTRUCTING THE CLOTHES OF BOSPORAN WOMAN.

The study of clothes of people who lived in Ukrainian territories during Scythia times has large bibliography. The sources for reconstruction of different types of clothes, shoes, headwear and jewelry are archaeological art materials, most of which come from the burials. The burials located in Crimea provide a peculiar information regarding clothes of Bosporan Kingdom's citizens. Near Tobechiv lake the kurgans which are called Three Brothers were excavated. One of them (N 1 Elder Brother) had the burial of the middle-aged woman with accompanying individual. The burial rite, the objects and mainly — the jewelry on the clothes, indicate the high status of this woman. While recreating her clothes, the central image on the burial stele which marks the burial 1 has high importance.

We are talking about the image of the woman wearing the headwear — the kalafa — on top of the stlenhida with, probably, pendants. The buried woman had similar headwear. It is indicated by golden arc-shaped with relieve ornament. The main part depicts the fight between crouching panther (on the left) and lion (on the right). Above them is the ornament of palmette and lotus flower.

The thin golden plate is the applique which preserved the outline of the headwear of kalafa type — the crown which resembles the basked or cut cone, turned up with its wider side. The lower part of the plate, in the forehead part, has pendants with several particles: beads, plates with double spirals and bean-shaped pendants.

The woman had another headwear — forehead ribbon. It had small golden plates with the image of goddess Nika and palmettes. While women of Bosphorus combined kalafa and stlenhida, Scythian women combined their headwears with forehead ribbons decorated with golden stripes or plates. The decoration of headwear had protective functions as well as religious sense — animal and plant images depict gods of nature.

The earrings were hanged to ribbons, as well as to stlenhidas. In this case it is the beautiful creations of Greek masters — sculptural creations depicting the sphinx. They created the composition along with the

headwear decoration. The demonstration of earrings in this way fully represented their art and sense characteristics. The costume is also represented by the bracelets and rings. The rich costume, which decoration represents the symbols of gods of nature, might indicate the spiritual functions of the woman.

Key words: the stele with anthropomorphic images, Antique headwear, jewelry, ornamental schemes.

Одержано 16.05.2023

ВАСІНА Зінаїда Олександрівна, член Спілки художників України; дослідник історії костюмів давнього населення України.

VASINA Zinayida, the member of the National Union of Artists of Ukraine, the researcher of the costume history of the ancient population of Ukraine.

E-mail: zinaidavasina@gmail.com.

КЛОЧКО Любов Степанівна, кандидат історичних наук; провідний науковий співробітник Національного музею історії України.

KLOCHKO Liubov, Ph. D., Senior Researcher, National Museum of History of Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3496-6340,

e-mail: liubaklochko@ukr.net.